

их производителей, присутствовавших в торговле г. Глухова на рубеже XIX–XX вв.

Ссылки

1. Замлинский В.А. Специальные исторические дисциплины. – К: Министерство образования Украины, 1992. – 328 с.
2. Василенко М.П. Вибрані твори у 3т.: Т.3. Спогади. Щоденники. Листування / М.П. Василенко. – К: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
3. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов – № 49. – 1878.
4. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов европейской России и Царства Польского. – СПб: Типография Р. Голини, 1887. – 824 с.
5. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 41. – 1872.
6. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 10. – 1887.
7. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 38. – 1873.
8. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 1049. – 1897.
9. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 31. – 1888.
10. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов – № 6. – 1899.
11. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 55. – 1911.
12. Семёнов П. Географическо-статистический словарь российской Империи: Т.3. – СПб: Типография В. Безобразова и Комп., 1867. – 743 с.
13. Лизунов В.С. Минувшее проходит предо мною... – Орехово-Зуево, 1995. – 84 с.
14. Улица Пречистенка, д. 8, стр.3. История каретного сарая [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://moskva.kotoroy.net/>
15. Прогулки по Москве. – Переведеновка и окрестности. Переведеновский переулок. Часть 2. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://stapelia2784.livejournal.com>.
16. От истоков фабрики до наших дней [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://platki.ru>.
17. г. Жирардов (Żyrardów) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.warsawtour.pl>.
18. Вся Россия. – СПб: Издательство А.С. Суворина, 1903. – 2041 с.

Мірошніченко О.М., Назарова В.В. Колекція пломб XIX–XX ст. із Глухова як історичне джерело

У статті представлений опис свинцевих пломб XIX–XX ст., знайдених у Глухові, проведений аналіз їх відбитків, що дозволило простежити діяльність різноманітних фірм та підприємств, установити торгово-економічні зв'язки міста з іншими регіонами, визначити товари, вироблені в Глухові та ввезені на місцевий ринок, а також виявити їх виробників.

Ключові слова: сфрагістика, свинцеві пломби, Глухів, Ярмаркова площа, торгівля.

Miroshnychenko A.N., Nazarova V.V. Collection of seals of 19–20th centuries from Hlukhov as a historical source

This article provides an overview of lead seals 19–20th century which were found in Hlukhov, also it provides an analyze of prints of found seals which leads to better understanding of different institutions' activities, allows to trace down trade and economic Hlukhov's relations with different regions and allows to identify goods produced in Hlukhov and goods imported to the local market, and to identify producers of the imported goods.

Key words: sfragistics, lead seals, Hlukhov, Fair Square, trade.

04.03.2014 р.

УДК 94 (477.51) «1907/1916»

О.М. Герасимчук

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1907–1916 РР.)

У статті досліджується процес виникнення і розвитку споживчих кооперативів в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)

Ключові слова: Чернігівська губернія, столипінська аграрна реформа, споживча кооперація

У роки реалізації столипінських аграрних перетворень вихід селян із общини на хутори й відрубів сприяв не лише дрібнотоварному виробництву, а й докорінному оновленню соціально-економічних відносин на підвалинах приватної власності. Діючи розрізно в ринкових умовах господарювання, окремому домогосподарству було важко виживати в умовах конкуренції. Виходом із складного становища був кооперативний рух, який значною мірою впливав на розвиток ринкових відносин на селі.

Дослідження розвитку кооперативного руху на Чернігівщині вже знаходило своє відображення в працях вітчизняних вчених. Зокрема, розвиток кооперації на загальноукраїнському рівні досліджували в своїх монографіях В. Марочко [11] і В. Половець [17; 18]. Взаємодії земства й кооперативних організацій на Чернігівщині були присвячені праці В. Власенка [1], С. Горохова [3], О. Дмитренка [5]. Особливостям спілкового будівництва в галузі споживчої кооперації на Лівобережній Україні в роки столипінської аграрної реформи була присвячена публікація О. Сидорівича [25]. Проте жоден з вищеназаних авторів не виділяв період столипінської аграрної реформи в розвитку чернігівської кооперації. Саме цю прогалину в дослідженні регіональних аспектів розвитку споживчої кооперації ми спробуємо заповнити.

Період особливо бурхливого зростання кооперації в Україні й на Чернігівщині на початку XX ст. співпав із роками здійснення столипінських аграрних перетворень. За темпами свого розвитку кооперація Російської імперії в 1906–1916 рр. обійшла навіть розвинуті європейські країни [27, 263–265]. «Кооперація не лише стикається з матеріальною стороною життя, вона руйнує побут, старі звички, такі як лежати на боці і говорити: «Моя хата з краю – нічого не знаю», – наводив слова одного з керівників споживчого кооперативу губернський часопис «Селянин» [24, 47].

У загальному розумінні кооперацією називають добровільне об'єднання власності та праці для досягнення спільних цілей господарської діяльності [7, 75]. Кооперативи за нормальних умов функціонування не усьогосяливали основні засоби виробництва селянських господарств, як це було

потім у радянських колгоспах, а сприяли їх зміцненню в руках індивідуальних власників. «Ненормальні умови життя селянина, які перешкоджають його кращому економічному майбутньому, можна усунути, якщо в руках селянина будуть: знання, дешевий кредит і добре розвинута посередницька діяльність кооперативів... Кооперація – це, можливо, навіть найважливіший якір порятунку нашого падаючого сільського господарства», – писала газета «Черниговская земская неделя» [28, 7].

Не слід, однак, вважати, що розвиток кооперативного руху на Чернігівщині був започаткований столипінськими реформами. Зокрема, вже в 1870 р. у Чернігівській губернії налічувалося 3 споживчі товариства, які були найбільш поширеним видом кооперативів, що об'єднували масових споживачів для спільної закупівлі товарів широкого вжитку. На момент початку столипінських аграрних перетворень, тобто в 1907 р., кількість таких кооперативів вже становила 78 товариств. Розподіл цих товариств по повітах губернії показаний у табл. 1 [16, 29].

Таблиця 1

**Кількість споживчих товариств
Чернігівської губернії в 1907 р.**

Повіти	Сільські	Міські	Фабричні	Всього
Мглинський	-	-	-	-
Остерський	-	-	-	-
Н-Сіверський	-	-	-	-
Суразький	1	-	-	1
Козелецький	2	-	-	2
Новозибківський	1	1	-	2
Городнянський	3	-	-	3
Стародубський	4	1	-	5
Ніжинський	6	1	-	7
Чернігівський	4	3	-	7
Сосницький	6	1	1	8
Борзнянський	7	1	1	9
Кролевецький	8	2	-	10
Конотопський	9	1	1	11
Глухівський	8	2	2	12
Разом	59	14	5	78

Дані табл. 1 яскраво ілюструють стан справ у споживчій кооперації Чернігівщини на початку столипінської аграрної реформи. Із 78 споживчих товариств переважну більшість становили саме сільські споживчі кооперативи. Середня кількість пайовиків у споживчих товариствах Чернігівської губернії в 1907 р. становила 142 особи (в

сільських – 85 душ, міських – 198 душ). Найбільш успішними в губернії на той час були Блистівське товариство Сосницького повіту (річна виручка 13 750 руб.), Курїнське Конотопського повіту (17 976 руб.), Крапивненське Конотопського повіту (20 306 руб.), Рубанське Борзнянського повіту (22 715 руб.), Парафіївське Борзнянського повіту (41 204 руб.) [16, 30, 36–37]. Наведені дані свідчать, що споживчі товариства в губернії вже на початковому етапі столипінської аграрної реформи мали значний потенціал. Переважна більшість споживчих кооперативів знаходилася в селах південних повітів Чернігівщини.

Початок столипінських перетворень на селі викликав нову хвилю кооперативного руху, який був покликаний значною мірою компенсувати негаразди повсякденного життя за рахунок першочергового обслуговування пайовиків товарами, знаряддями, кредитами, а також наданням допомоги при збуті виробленої продукції. Вже на початок 1913 р., тобто в розпал реалізації столипінської аграрної реформи, кількість споживчих кооперативів в Чернігівській губернії досягла 198 (7 845 пайовиків). Тоді за цим показником Чернігівщина з-поміж інших українських губерній посідала четверте місце, поступаючись Київській, Подільській та Полтавській і восьме місце серед губерній Російської імперії. Найбільше споживчих товариств в 1913 р. було в Козелецькому (29), Борзнянському (26), Сосницькому (23) повітах. У Мглинському і Новгород-Сіверському повітах таких товариств у 1913 р. не було взагалі [6, 686; 21, 33; 22, 590]. Середнє сільське споживче товариство на Чернігівщині в 1913 р. налічувало близько 75 членів, мало пайового капіталу близько 1 303 руб., фінансовий оборот в 12 100 руб., середній розмір прибутку 136 руб. або 7,1 руб. на одного члена товариства [8, 14]. До 1916 р. споживчих товариств на Чернігівщині було вже близько 450. Отже, за роки столипінської аграрної реформи кількість кооперативів цього виду на Чернігівщині зросла в 5,7 разів, що свідчило про значний розвиток споживчого кооперативного руху в регіоні в період проведення аграрної реформи (на Полтавщині споживчих товариств у 1917 р. було 673, на Харківщині – 350) [18, 16–18].

Варто відзначити, що ефективність діяльності сільських споживчих товариств в губернії була неоднаковою. Зокрема, у Козелецькому повіті одним із найуспішніших було Вороньківське споживче товариство. Засноване у 1911 р. кількома десятками пайовиків, до середини 1913 р. це товариство вже налічувало 160 членів, а торговий обіг становив 13 515 руб. Товариство мало магазини з бакалійними і мануфактурними відділами, а також відпускало селянам товари в кредит [2, 10]. Найбільшим же споживчим кооперативом у губернії в роки столипінської аграрної реформи було Конотопське споживче товари-

ство, в якому на 1 січня 1916 р. було 1 616 пайовиків. Його пайовий капітал становив 67 649 руб., а чистий прибуток складав 25 688 руб. Товариство мало капітально обладнані цегляні магазини, склади, контору і великий двір. Кооператив виплачував своїм пайовикам дивіденди на капітал [23, 8–9].

Поряд з успішними кооперативами були й відверті невдахи. Кореспондент «Черниговской земской недели», згадуючи споживче товариство в с. Лихачів Козелецького повіту, писав, що «товариство споживачів засноване в 1911 р. і за порівняно короткий термін здобуло більш ніж на 300 руб. боргових зобов'язань» [26, 9]. Важливість кооперації для покращення добробуту селян розуміла й частина агрономічного персоналу, як це було в с. Вороньки, де місцевий агроном брав активну участь в житті товариства і був присутнім на всіх його засіданнях [8, 10]. Проте, багато дільничних агрономів Чернігівщини досить скептично ставилося до дієвості споживчих товариств у справі покращення стану сільського господарства. Ось деякі відповіді агрономів, отримані при опитуванні в 1913 р.: «Дух кооперації розвинутий надзвичайно слабо»; «до недавнього часу це були прості торгові лавки»; «поки що зв'язок споживчих товариств із агрономічними заходами слабкий, однак за бажання й енергії агрономічного персоналу його можна розширити і поглибити». Стримуючими розвиток кооперації чинниками агрономи називали відсутність у товариствах достатніх обігових коштів, безкультур'я населення, брак необхідних знань, відсутність єдності, байдужість земства. Відзначалося хоч і стихійне, однак помітне усвідомлення працівниками необхідності об'єднання різних видів кооперативів [21, 35–39]. На жаль, такому об'єднанню за роки аграрної реформи так і не вдалося здійснитися.

Кооперативний рух в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи носив переважно стихійний характер. Єдиного координуючого центру не було, що суттєво знижувало ефективність цієї без сумніву прогресивної у господарчому відношенні справи. У «Доповіді» Ради чернігівського сільськогосподарського товариства в 1913 р. вказувалося на проблемі кооперативного будівництва в регіоні: «Спостерігається повна роздрібненість, неорганізованість, відсутність того, що можна назвати дійсно кооперативним середовищем. І все ж кооперативна думка блимає живими вогниками то тут, то там; вперто жевріють вони серед холоднечі, зігріваючи і розвіюючи темряву» [6, 688].

З початком Першої світової війни для кооперативів з'являється новий широкий ринок – армія та установи, що її обслуговували. Кооперативні товариства постачали на село техніку, хліб для діючої армії, перераховували кошти на лікування поранених, допомагали сім'ям

фронтовиків [11, 44]. У 1915 р. 14 кооперативів Городнянщини перерахували на допомогу сім'ям солдатів 1 182 руб., 17 кооперативів – 741 руб. для комітетів допомоги і лазаретів, 7 кооперативів – 256 руб. на допомогу жертвам війни, 3 кооперативи пошили одяг для армії на суму 678 руб., 15 кредитних кооперативів прийняли рішення про надання відстрочок і зменшення відсотків за позиками. Лише 4 кооперативні організації Городнянського повіту ніяк не відгукнулися на заклики про допомогу [10, 10]. У роки Першої світової війни споживчі кооперативи відігравали значну роль у постачанні населення необхідними продовольчими і промисловими товарами. Кількість споживчих кооперативів на Чернігівщині за роки війни зростає більш ніж вдвічі. Губернатор Лавриновський у листі до міністра внутрішніх справ О. Хвостова від 12 листопада 1915 р. зазначав: «Заслужують також на матеріальну підтримку громадські споживчі лавки, які, безсумнівно, стримують на певному рівні ринкові ціни, що тяжіють до зростання» [4, 51].

Неможливість окремих кооперативів організувати великі партії поставок товарів для армії знову виявила нагальну потребу створення союзів кооперативних товариств. Ще напередодні війни кооперативи й земство подавали уряду клопотання про вирішення цього питання, але тоді воно так і не було розв'язане [1, 78]. Були спроби створити в 1914 р. союз кооперативів Чернігівського повіту, а в 1915 р. об'єднати кооперативи в Сосницькому, Борзнянському, Городнянському повітах, проте через відсутність досвідчених керівників ці спроби виявились невдалими [12, 435–437]. Союзи кооперативів на Чернігівщині пізніше все таки почали з'являтися, проте вони носили місцевий характер. Так, 31 травня 1915 р. 29 кооперативів Ніжинського повіту уклали союзний договір для операцій із закупок і збуту. До об'єднання увійшло 29 кооперативів (із 64): 7 споживчих, 4 сільськогосподарських і 18 кредитних [20, 211–212]. 16 червня 1915 р. було створено Кролевецький союз, до якого увійшло 25 кооперативів: 7 сільськогосподарських, 12 споживчих, 5 кредитних і 1 ощадно-позичкове товариство [13, 433].

Як вже зазначалося, утворені об'єднання носили локальний характер, загальногубернського об'єднання кооперативів не відбулося. Часопис «Селянин» на початку 1917 р. писав: «Торгівля й промисловість перетворилися у вакханалію, ці галузі наповнились темними, брудними особами з дікою жадібністю до наживи. У товарообігу нема системи, нема плану і здорової думки – одне хижацтво!.. Кооперативи й кооператори повинні мужньо стати на боротьбу з цим страшним злом. Але вони можуть стати тільки об'єднались в союзи і ми палко закликаємо чернігівських кооператорів і кооперативи Чернігівської губернії

негайно розпочати заснування союзу кредитних кооперативів із районом діяльності вся Чернігівська губернія» [19, 13–14]. Здійснення прогресивних починань було перенесено на майбутнє. Зі вступом у силу з 1 травня 1917 р. нового «Положення про кооперативи та їх союзи» в розвитку кооперації на Чернігівщині наступив новий етап, який, проте, вже не був пов'язаний із здійсненням столипінської аграрної реформи [15, 13].

Таким чином, роки столипінської аграрної реформи були періодом бурхливого розвитку селянської кооперації на Чернігівщині, якою була охоплена значна кількість трудових господарств. Найуспішніше в губернії відбувався розвиток споживчої кооперації: загальна кількість споживчих кооперативів зросла з 78 у 1907 р. до 450 товариств у 1916 р. Кооперація в роки столипінської аграрної реформи стала не лише економічним стимулом для розвитку селянських господарств, а й засобом підвищення культури на селі в нових умовах господарювання. На превеликий жаль, влада часто бачила в кооперації небезпеку збереження общини і поширення антиурядових ідей, тому дуже помірковано ставилася до розвитку кооперативного руху. Пасивну позицію в кооперативному русі зайняло земство й найбільше селянство, що не дозволило в роки столипінських аграрних перетворень використати в регіоні потенціал кооперації повною мірою.

Посилання

1. Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В. Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73–80.
2. В.М. Потребительские общества в Козелецком уезде / В.М. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 42. – 27 декабря. – С. 10.
3. Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської губернії кооперативному руху в аграрній сфері / С.В. Горохов // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349–353.
4. Держаний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 760, 165 арк.
5. Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 208 с.
6. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общекооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682–700.
7. Економічна енциклопедія: [у 3 т.] / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр «Академія»; Тернопіль: Акад. нар. господарства, 2000. – Т. 2. – 2001. – 846 /1/ с.
8. Е.П.Ш. Какие слои крестьянства участвуют в кооперации / Е.П.Ш. // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 15. – 8 апреля. – С. 11–12.
9. Е.Ш. Обзор земской печати. Что представляют собой наши деревенские потребительские общества / Е.Ш. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 12. – 31 мая. – С. 14–15.
10. Кооперативы Городнянского уезда и война // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 33. – 14 августа. – С. 9–10.
11. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-

теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

12. М. С.-Б. Попытки к кооперативному объединению в Сосницком, Борзенском, Городнянском уездах / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 435–437.
13. М. С.-Б. Товарищество кооперативов Кролевецкого района / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 433–435.
14. Мухин А. Рост кредитной кооперации в России / А. Мухин // Селянин. – 1912. – № 15. – С. 460–464.
15. Новый закон про кооперативы // Черниговская земская неделя. – 1917. – № 40. – 1 июня. – С. 13–14.
16. Обзор деятельности потребительских обществ Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 9. – С. 29–40.
17. Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.
18. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.
19. Примак М. К объединению черниговских кооперативов / М. Примак // Селянин. – 1917. – № 1–2. – С. 13–14.
20. Примак М. Нежинское товарищество кооперативов по посредничеству при Нежинском сельскохозяйственном обществе / М. Примак // Селянин. – 1915. – № 11–12. – С. 211–214.
21. Примак М. Потребительская кооперация в Черниговской губернии / М. Примак // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. II-й. – С. 33–42.
22. Примак М. Рост потребительской кооперации в России / М. Примак // Селянин. – 1912. – № 19. – С. 589–591.
23. Примак М. Самое большое потребительское общество в Черниговской губернии / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 36. – 2 сентября. – С. 8–9.
24. Савич А.П. Митковское общество потребителей / А.П. Савич // Селянин. – 1915. – № 3–4. – С. 47–48.
25. Сидорович О.С. Особливості спілкового будівництва споживчої кооперації Лівобережної України в роки столипінської аграрної реформи / О.С. Сидорович, А.М. Хоменюк // Література та культура Полісся. – Вип. 62. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. – 323 с. – С. 110–119.
26. С. Лихачев, Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 39. – 25 сентября. – С. 9.
27. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: Изд-во ВПШ и АОК, 1963. – 656 с.
28. Ющенко А. Пути к подняттю экономического благосостояния Новгород-Северского уезда / А. Ющенко // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 15. – 10 апреля. – С. 6–8.

Герасимчук А.М. Развитие потребительской кооперации на Черниговщине в годы столыпинской аграрной реформы (1907–1916 гг.)

В статье исследуется процесс возникновения и развития потребительских кооперативов в Черниговской губернии в годы столыпинской аграрной реформы (1907–1916 гг.).

Ключевые слова: Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, потребительская кооперация

Herasymchuk O.M. Development of consumer cooperation on Chernihiv region in the Stolypin's agrarian reform period (1907–1916)

The article examines the origins and development of consumer cooperatives in the Chernihiv province in the Stolypin's agrarian reform period (1907–1916).

Key words: Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, consumer cooperation.